

מורשת וקונפליקט: מבנה ה"ארמון" בניצנים הישנה

כיצד גלגוליו הפיזיים והשימושים של מבנה ה"ארמון" בניצנים השתנו והותאמו על פי הנרטיב ששלט בכל תקופה שונה לאורך המאה השנים האחרונות במרחב של ארץ ישראל?

יוסף סלים - 314976390

מריה קצמן - 336455936

סיון שפירר - 330332099

שרון שקורי - 330568700

מרכזת הקורס: ד"ר אדר' אורין שחר

מבוא לשימור 205000

תוכן עניינים

.....	הקדמה	2
הארמון	פרק א': ציר זמן של בניצנים	3
השימור	פרק ב': תהליך תיאור	9
וקונפליקט	פרק ג': מורשת	17
.....	ביבליוגרפיה:	22

הקדמה

עבודה זו חוקרת ומנתחת את תהליך השימור של מבנה ה"ארמון" בניצנים הישנה בראי גלגולי הנרטיב שנקשרו אליו בכל תקופה, ובדגש לשימור בהיבט של סוגיית "מורשת וקונפליקט". דרך העבר העשיר של המרחב שבו שוכנת קיבוץ ניצנים הישנה ומבנה הארמון עצמו ניתן לראות שיקוף של אופי התקופה והנרטיב שלה בארץ ישראל לאורך ציר זמן שמתפרס על יותר ממאה שנים. ומכאן, העבודה תנסה לענות על השאלה " כיצד גלגוליו הפיזיים והשימושים של מבנה ה"ארמון" בניצנים השתנו והותאמו על פי הנרטיב ששלט בכל תקופה שונה לאורך המאה השנים האחרונות במרחב של ארץ ישראל? על אף העבר העשיר של אותו המרחב, המקום כיום מוכר לציבור ולקונצנזוס הישראלי בעיקר כאתר של אנדרטה ומונומנט המספר את סיפור הקרב ההירואי בתש"ח בין תושבי קיבוץ ניצנים אל צבא מצרים שפולש ומחריב את המרחב. זיכרון קרב זה מכתוב את המורשת הנוכחית של המרחב ושל מבנה הארמון, וניתן להתרשם שכל פעולות השימור, הזיכרון, והסברה משקפות רק את סוג הנרטיב הזה, שמתכתבות עם ההגמוניה הלאומית של מדינת ישראל ולא עם מלוא המורכבות שמכיל אתר שכזה, וכמובן שמצב זה אינו במקרה.

הפרק הראשון יציג סקירה היסטורית של המרחב שבו שוכן המבנה והכוחות הפוליטיים/תרבותיים/וכלכליים שהשפיעו עליו. בעזרת ציר זמן יוצגו הגלגולים של הארמון, מבנייתו כבית באר על ידי משפחה ערבית, למבנה המרכזי של קיבוץ ניצנים הישנה בראשיתה, תוכנית החלוקה ומלחמת העצמאות, הקרב על הקיבוץ ונפילתו, הקמת כפר הנוער ניצנים, הפיכת המבנה לבית-ספר שדה שקמים, שני תהליכי השימור והשיפוץ שלו, והקמת האנדרטה "יד לאישה הלוחמת" במתחמו. ההיסטוריה של המבנה ומרחבו יוצגו בקונטקסט של תולדות המדינה בכדי ליצור בסיס לבקר ולהבחין בין אמצעי תהליך השימור בהקשר לנרטיבים שהיו מכל תקופה.

הפרק השני יעסוק בניתוח טיפוס המבנה (מתחם בית באר מפואר), השינויים הידועים שנעשו, שני תהליכי השימור (בפעם הראשונה ביוזמת יאיר פרג'ון ובליווי האדריכל נחום מלצר בשנת 1983, ובפעם השנייה בשנת 2000 לאחר הקמת אנדרטת "יד לאישה" יש תהליך מלא של שימור ושיפוץ של המבנה בליווי האדריכלים של המועצה לשימור אתרים ובמימון של קק"ל), והצגת מצב וערכו של המבנה כיום דרך תיעוד.

בפרק השלישי נציג את הקונטקסט הנושאי של העבודה שלנו שהיא "מורשת בקונפליקט", בשל בעלויות ושימושים קודמים על המבנה שיוצרים ניגודים בנושא מורשת המבנה, למשל בתחילה בבעלות על ידי האפנדי הערבי מהכפר הסמוך לשם מבנה מגורים לצד חקלאות ואריסים, לאחר מכן כמוצב צבאי ישראלי, בית חינוך לנוער ציוני, ולבסוף מבנה מורשת ש-משמש ללמידה על מלחמת העצמאות ותהליך הקמת מדינת ישראל לצד אנדרטה צבאית שיחדיו משרתים את ההגמוניה הלאומית של מדינת ישראל והנרטיב הציוני. נציג את מבנה "בית עלמי" שהינו מבנה בית באר מפואר נוסף באזור שחולק תכונות וסיפור זהה אך שהוא משרת נרטיב שונה ונשווה בין המבנים על מנת לקבל מימד ביקורתי מורכב ונוקב יותר עבור הסוגייה שהעבודה עוסקת בה.

המידע עבור כתיבת עבודה הושג בזכות מגוון מקורות השוזרים את תולדות המבנה והמקום, תודות תחילה לבית ספר שדה שקמים ול-מר' יאיר פרג'ון (המנהל המיתולוגי של בית הספר שדה) שסייעו באמצעות ראיון וחומרים מארכיון של בית הספר שדה, תודות לאדריכלית המועצה לשימור אתרים בישראל מחוז דרום הגברת מריה מצרפי על חומרים מארכיון המועצה וייעוץ עבור העבודה, ותודות למנחות הקורס ד"ר אוריין שחר ואדריכלית זוהר שוורצמן שליוו והנחו את תהליך איסוף החומר עבור העבודה וכתבתה.

פרק א': ציר זמן היסטורי של הארמון בניצנים וסביבתו

מבנה הארמון נבנה בסביבות שנת 1917 על ידי ערבי אמיד בשם סורבג'י מכפר חממה הסמוך להיכן שעומד קיבוץ ניצנים של ימינו. ייעוד המבנה היה חקלאי לצד מגורים, וסוג טיפוס המבנה היה "בית באר" שהיה נפוץ במרחב של ארץ ישראל בתחילת המאה הקודמת כאשר תעשיית הפרדסנות הייתה בשיאה בזכות האקלים והאדמה במרחב ופיתוח זן התפוז "שמוטי".

מבנה הארמון בראותו הראשונית כבית באר, ניתן לראות את חלונות הליוואן במרפסת המקורה, ושני המרפסות הצדדיות שלו¹

בשנת 1942, קרן קיימת לישראל קנתה שטח של כ-900 דונם באזור חוף אשקלון שכלל בתוכו את מבנה הארמון ואת הפרדסים והשדות החקלאיים שלו. מיד לאחר מעמד הרכישה, קבוצת גרעין של יהודים שעלו לארץ ישראל ממזרח אירופה התיישבו בשטחים אלו והקימו בהם כחלק משליחות אידיאולוגית ציונית את קיבוץ ניצנים במתכונתה הראשונית.² הם התפרנסו מחקלאות, דיג, ומאיסוף אנשים מהחופים באזור שהגיעו בספינות מעפילים לא לגאליות.³

מבנה הארמון עבר לבעלות הקיבוץ ושימש בראשיתה כמבנה המרכזי שמאגד בתוכו את כל השימושים שהיו נחוצים עבור הקיבוץ כגון: מגורי חברים, מגורי ילדים, חדר אוכל, מכבסה, מועדון תרבות, ואחסון ציוד ותבואה חקלאית. במהלך השנים עד מלחמת העצמאות בתש"ח, הקיבוץ קולט מספר חברים נוספים ובהתאם הוא גודל ומתפתח, וכתוצאה מכך מבנה הארמון נהפך להיות מבנה לשימושים של עבודה ותרבות עבור חברי הקיבוץ.

¹ יישוב קהילתי ניצן' (ניצן: מועצה אזורית חוף אשקלון, ללא תאריך).
² יאיר פרג'ון, "שימור בניצנים הישנה", אתרים, ללא תאריך.
³ אינה מנשה, "מאשדוד לניצנים: טבע ומורשת קרב", למטייל בישראל, יולי 9, 2011.

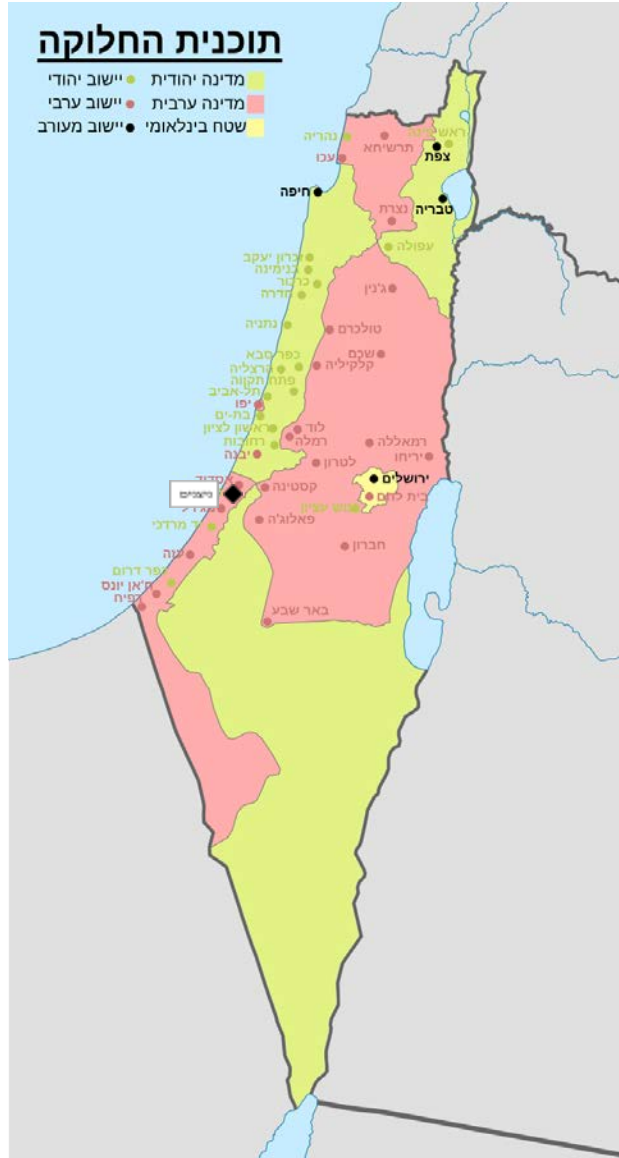

עליה לקרקע של קיבוץ ניצנים במתכונתו הראשונה, ברקע ניתן לראות את מבנה הארמון ומסביב את האוהלים של המתיישבים⁴

מראשית הקמת הקיבוץ, היישוב היה נתון להתקפות חוזרות ונשנות מצד ערבי הסביבה, וספציפית מהכפר חממה הסמוך שלא ראו בעין יפה את התבססות העולים היהודים בארץ ישראל וספציפית באזור שלהם. כתוצאה מכך, שגרה של אבטחת יישוב, ופעולות הגנתיות היו מנת חלקם של כל חברי הקיבוץ, כולל הנשים.

ב-29/11/1947 האו"ם מכריז על תוכנית החלוקה עבור המרחב המערבי לממלכת ירדן, ארץ ישראל. התוכנית מחלקת את המרחב ומניחה גבולות ברורים עבור יצירת שני מדינות חדשות, האחת מדינה יהודית, והשנייה מדינה ערבית. לשמחת ההנהגה היהודית בא"י באותה העת, הם סופסוף מקבלים הכרה ולגיטימציה עבור השאיפות הלאומיות שלהם בלהקים מדינה יהודית. לעומת זאת, ההנהגה הערבית בא"י מוחאים בזעם ודוחים את התוכנית, והקונפליקט היהודי-ערבי עולה דרגה ומוביל להחרפת הלחימה בין שני הצדדים. לדאבונם של חברי קיבוץ ניצנים, שטחו אינו נכלל כחלק מן המדינה היהודית, והם מרגישים נבגדים. למרות זאת, הם בוחרים להמשיך לאחוז במקום ולקיים את הקיבוץ.⁵ כתוצאה מהחרפת המאבק בין היהודים והערבים בא"י, ואי הכללת קיבוץ ניצנים בשטח המדינה היהודית, תושבי הקיבוץ חווים עלייה דרסטית בכמויות התקיפה מצד ערביי האזור. בשל כך, הם מקבלים תגבורת צבאית של פלוגה מגבעתי שהופכת את מבנה הארמון בבת אחת להיות מוצב צבאי. יום לאחר סיום המנדט הבריטי ב-14/05/1948, דוד בן גוריון מכריז על הקמת מדינת ישראל ומיד פורצת מלחמת העצמאות, כאשר ערבי האזור מתאגדים יחד עם צבאות מדינות ערב השכנות ויוצאים לתקיפה בכל החזיתות.

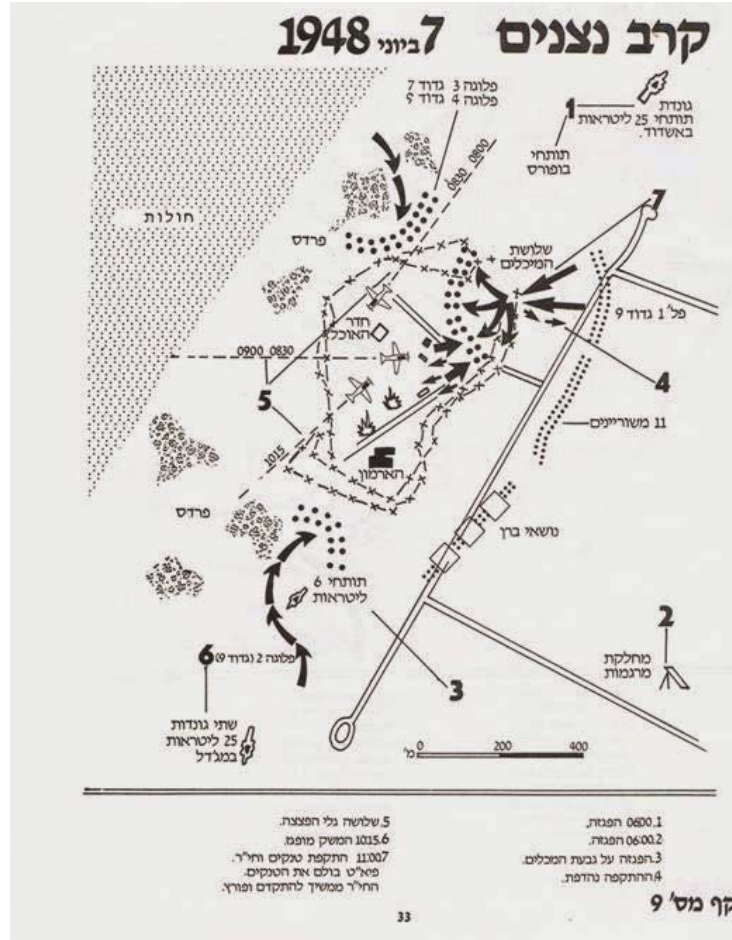
⁴ יישוב קהילתי ניצן' (ניצן: מועצה אזורית חוף אשקלון, ללא תאריך).
⁵ "קרב ניצנים", YouTube, אפריל 27, 2020, סרטון יוטיוב, 14:22.

מפת תוכנית החלוקה, קיבוץ ניצנים נמצא בשטח המדינה הערבית לצד ישובים ישראלים נוספים שלא נכללו: יד מרדכי⁶

ספציפית באזור קיבוץ ניצנים ומישור החוף הדרומי נשלחים כוחות צבא מצריים בהיקפים גדולים על מנת לכבוש אותם. ב-07/06/1948 לאחר קרב קשה ופינוי מרבית תושביי הקיבוץ אל באר טוביה הסמוכה, קיבוץ ניצנים נכבש. 33 לוחמים ותושבים נהרגים, ו-105 פצועים נלקחים לשבי על ידי הצבא המצרי. רוב מבני הקיבוץ מושמדים, והשאר סופגים נזקים כבדים, בין היתר, מבנה הארמון סופג נזקי ירי ופגיעה ישירה.⁷ במשך שנים גורמיים רשמיים במדינה וחלקים מהעם החשיבו את תושבי ותושבות קיבוץ ניצנים כתבוסתנים ובוגדים משום שנכנעו בקרב (בעקבות "הדף הקרבי" שמוציא קצין החינוך באותם הימים אבא קובנר שמוקיע את "כניעתם" בקרב), על אף שנעשתה לאחר הקרבות ועדת חקירה שטיהרה את שמם. תדמית הקיבוץ ואנשיה נותרה ללא שינוי לאורך שנים, דבר שהוביל להזנחת מבנה הארמון ומורשת קיבוץ ניצנים מצד הרשויות והממשלה עד סוף המאה ה-20.

⁶ "מפת תוכנית החלוקה", תמונה דיגיטלית, ויקיפדיה, נובמבר 11, 2021.
⁷ רועי רובנשטיין, "הקרב על ניצנים - תיעוד של חייל מצרי: נפילת ניצנים ב-1948", Ynet, יולי 15, 2018.

מפת הקרב על ניצנים⁸

משמאל, מבנה הארמון לאחר שחרורו מהמצרים¹⁰

מימין, קיבוץ ניצנים לאחר שיחרורה מהמצרים⁹

⁸ Einhashofet. "מאוצרות ארכיון עין השופט". Blogspot, 7, 2015.
⁹ רועי רובנשטיין, "הקרב על ניצנים - תיעוד של חייל מצרי: נפילת ניצנים ב-1948", Ynet, יולי 15, 2018.
¹⁰ פרויקט טיגארט, "מדור 'אז והיום' והפעם - הארמון בניצנים", היסטוריה של המפה, אפריל 9, 2020.

בסוף 1948 קיבוץ ניצנים ומרחב מישור החוף הדרומי נכבשים בחזרה מידי המצרים וניצולי הקיבוץ מחליטים להקים את קיבוץ ניצנים מחדש מזרחה למיקום הקודם. ב-1949 מוקם על גבי קיבוץ ניצנים במתכונתו הראשונה כפר הנוער ניצנים על שם יוליאנה, שהיה פנימייה לנוער ציוני עולה והוא נתן הכשרה בתחומי חקלאות, צבא, מורשת, וחינוך ימי. הכפר השתמש במבנה הארמון לשימושים של כיתות לימוד ומשרדי הנהלה, והשימוש בו היה עד תחילת שנות ה-70 ולאחר מכן ננטש בשל מצבו הרעוע. במקביל לפעילות כפר הנוער במקום, ב-1983 מגיע פעיל מתחום החברה/מורשת/טבע בשם יאיר פרג'ון שהינו רכז הדרכה של החברה להגנת הטבע במישור החוף הדרומי (ובאותם הימים מנהל את המאבק על שימור שמורת טבע חולות ניצנים הסמוכה) והוא מחליט כחלק מהצעד של המאבק לרכוש מכספו הפרטי ובסיוע תרומות של החברה להגנת הטבע את מבנה הארמון ולהקים בו בית ספר שדה (לעתיד, בית ספר שקמים).¹¹ הוא יוזם את תהליך השיפוץ והשימור הראשון של המבנה שנעשה במהלך שנות ה-80, ובהמשך בשנת 1990 כפר הנוער נסגר ומסיים את פעילותו, ובית הספר שקמים תופס את מקומו ומוקם גם היישוב ניצן הסמוך.

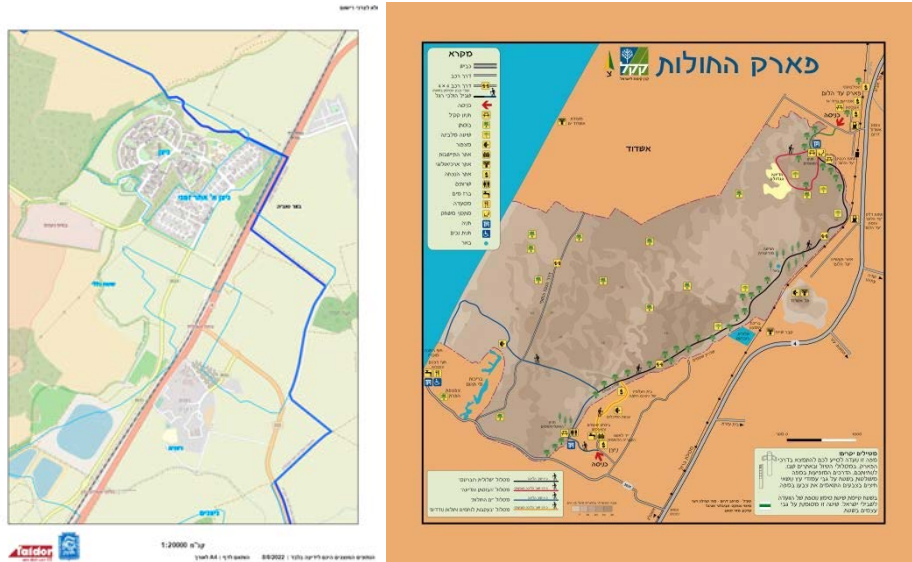
תמונות מכפר הנוער בראשיתו¹²

כפר הנוער הציוני "ניצנים" ובמסגרתו "כפר יוליאנה" - מרכז לחינוך ימי

"כפר הנוער הציוני "ניצנים" נוסד באייר תש"ט חודש מאי 1949 על חורבות קיבוץ "ניצנים", שנכבש בתש"ח ע"י הפולשים המצריים. ישוב אשר עמד בגבורה בקרבות ממושכים ועקובים מדם בהגנה על המאחז הדרומי במישור החוף, של מדינת ישראל החדשה. הכפר הוקם ומימש תכליות לאומיות ותרבותיות בקיבוץ גלויות ומיזוגם, פיתוח נתיבים למימוש עצמי ולסולידריות חברתית ואנושית בקרב החניכים וטיפוח זהות יהודית מותאמת לרוח הזמן. כפר הנוער "ניצנים" הוקם ע"י שלושה גופים ציוניים מובהקים: "עליית הנוער", "תנועת העובד הציוני" ו-"הדסה הסתדרות נשים ציוניות בארה"ב"...

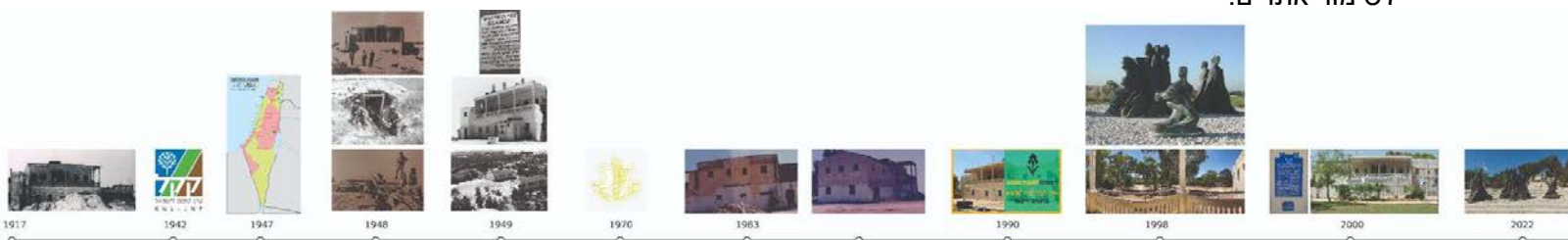

¹¹ עדינה בר-אל, "ראיון עם יאיר פרג'ון: איש של טבע, סביבה ואהבת ארץ ישראל, בן מושב ברכיה", כנסמדיה, דצמבר 28, 2021.
¹² "ישוב קהילתי ניצן" (ניצן: מועצה אזורית חוף אשקלון, ללא תאריך).

משמאל: מפת פארק החולות ניצנים שבחוף אשקלון,¹³ מימין: מפה שמציגה את מיקום קיבוץ ניצנים החדש לעומת מיקום מושב ניצן (ניצנים הישנה)

בתקופה של שנות ה-80 בארץ מתרחשים שני תהליכים חברתיים-כלכליים מהותיים שהשפיעו על מבנה הארמון בניצנים. הראשון, שיא תקופת תהליך ההפרטה בישראל שהתבטא בתור מכירת חברות ונכסים ממשלתיים לידיים פרטיות, והפרטת קיבוצים ונכסיהם (שאפשרו את מכירת מבנה הארמון). השני, הוא גלגול קולות המחאה על הריסת אתרי ומבני מורשת בארץ וכינון הפגישה הראשונה של "המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל", שהובילה מהפכה בעולם התכנון הישראלי בנושא שימור מבנים מאותו טיפוס ותקופת בנייה של הארמון. שלושת התהליכים יחדיו בשילוב פעילות בית ספר שדה שקמים אפשרו בהמשך את יוזמת בניית אנדרטת "יד לאישה הלוחמת" (עבודתה של הפסלת שוש חפץ) ומתחם זכרון בנושא "הקרב על ניצנים" (1998, פרי יוזמתם של האלוף במילואים יצחק פונדק ויאיר פרג'ון, ובתמיכה כספית ממסדית). שבסוף קידמו את ההכרה הממסדית והתרבותית במבנה הארמון כחלק מהאתוס על הקרב, שלאחר מכן מתבטאת בתור יוזמת תהליך השימור והשיפוץ השני של המבנה (2000) שהיה המשמעותי והמקיף ביותר, והפעם בתמיכה כספית ממסדית מלאה של קק"ל והמועצה לשימור אתרים.¹⁴

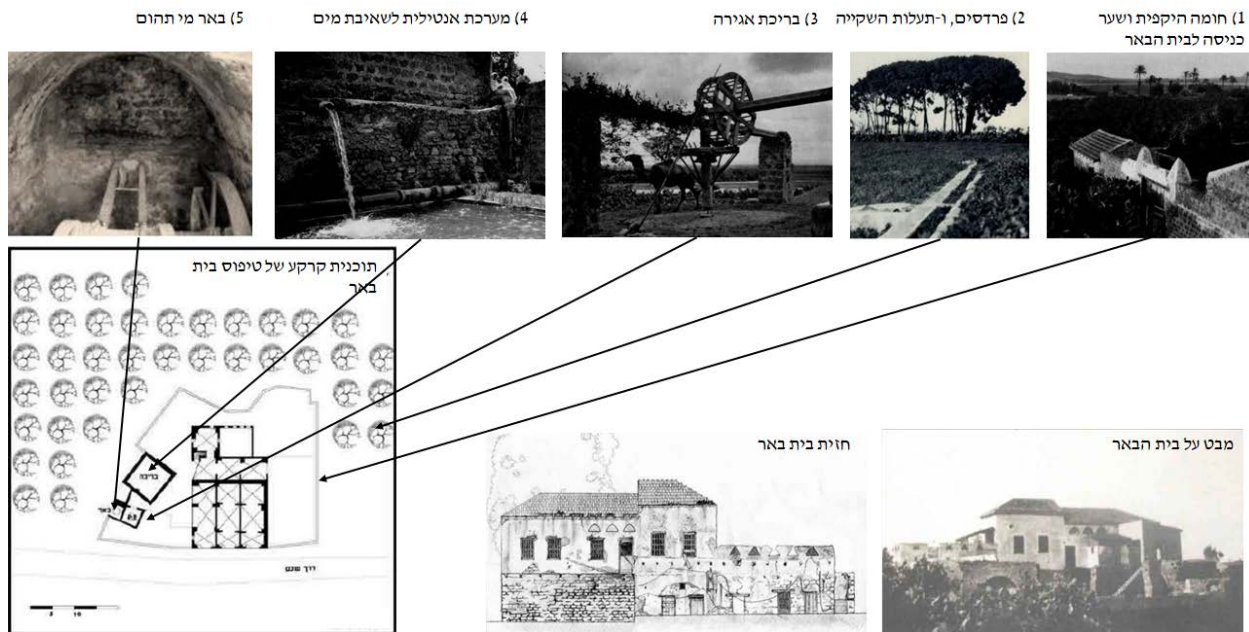

¹³ טיול - פארק החולות, "צופית. ללא תאריך.
¹⁴ יאיר פרג'ון, "שימור בניצנים הישנה, אתרים, ללא תאריך.

פרק ב': תיאור תהליך השימור בארמון

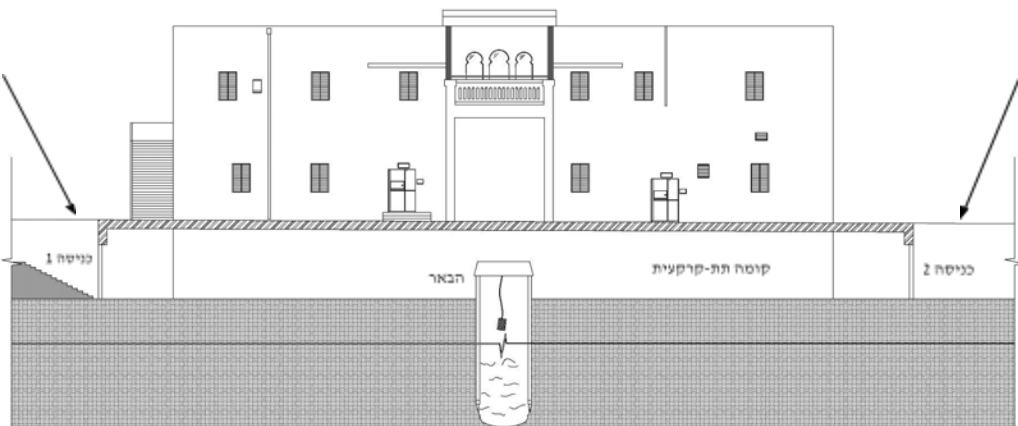
כפי שהוצג במבוא ובפרק א', מבנה הארמון הינו מבנה מסוג טיפוס של בית באר. בתי הבאר הינם מבני משק חקלאי לצד מגורים שהיו נפוצים החל מתחילת המאה ה-19 באזור של מזרח התיכון, וספציפית במרחב של ארץ ישראל. בתי הבאר נבנו בדרך כלל בקרבה לדרכים ראשיות ועל גבי נקודות טופוגרפיות הגבוהות מסביבתם. הן הושפעו ממגוון של תרבויות וטיפוסי מבנה קודמים שהיו קיימים באזור כגון: הבית הערבי החד ממדי, וילות רומיות מסוג חקלאי. בדרך כלל מבנה בית הבאר היה מורכב מקומת תת קרקע, וקומת קרקע. אך במקרים רבים הייתה קומה נוספת מעל קומת הקרקע. תוכנית המבנה הייתה מורכבת מטיפוס חלל מרכזי ששימש את החדרים המקיפים אותו. מבנה הארמון בניצנים הינו בית באר של שתי קומות מעל הקרקע וקומת תת קרקע. הוא הטיפוס המאוחר יותר של מבנים אלו. בניית הקומה העליונה בבתי באר רבים התאפשרה הודות לשינויים הטכנולוגיים והכלכליים שהמרחב של ארץ ישראל חווה בסוף המאה ה-19. הקומה העליונה הייתה מפוארת יותר ושימשה למגורי בעלי הבית, וקומת הקרקע שימשה כקומה משקית חקלאית עם בית אריזה, אורווה, מחסן ציוד, ומגורי אריסים. מתחם בית הבאר האופייני היה מורכב משישה אלמנטים: חומה היקפית ושער כניסה, פרדסים ותעלות השקיה, באר מי תהום, בריכת אגירה, ומערכת שאיבה (אנטילית או ממונעת תלוי תקופה ומצב כלכלי). במתחם המבנה יש עדות והימצאות של מרבית האלמנטים.¹⁵

המבנה ממוקם במרחב של מישור החוף הדרומי, בסמוך לעיר אשקלון ודרך הים העתיקה "ויה מאריס" (כיום כביש 4). המבנה בנוי על גבעה כדי לאפשר נצפות ושליטה עבור בעלי הבית על הדרך הראשית בקרבתה. התמקמות מבנה הארמון על הגבעה אפשרה את השקיית הפרדסים מסביבה עם מי הבאר דרך מערך של תעלות מים שמועברים בכוחות גרביטציה.

דוגמא של בית באר טיפוסי עם המאפיינים שלו¹⁶

¹⁵ אוניברסיטת תל אביב, "בתי הבאר", בתי הבאר: האומנות הנאלם של יפו, ללא תאריך.
¹⁶ אוניברסיטת תל אביב, "בתי הבאר", בתי הבאר: האומנות הנאלם של יפו, ללא תאריך.

סכמה של מיקום באר מי התהום העמוקים יותר בקומה התת-קרקעית, ביחס לחזית הדרום מערבית (תיעוד אישי, 2022)

שרידים של בריכת האגירה של הארמון בניצנים

במתחם המבנה היו שני בארות, האחת באר יותר קטנה נמצאת מחוץ למבנה ששמשה למי התהום העילאיים, והשניה באר גדולה יותר אשר נמצאת בקומת התת-קרקע של המבנה ושהיא נועדה לשאיבת מי התהום העמוקים יותר. מערכת השאיבה של בארות המבנה היתה ממערכת ממונעת (דבר שמעיד על מצבו הכלכלי הגבוה של בעל הבית). בנוסף ישנם שרידים למערכת תעלות המים שהשקו את פרדסי האתר וניתן להתרשם שהם הלכו כלפי השיפוע הטופוגרפי של השטח, היכן שכיום מתחם האתר של יד לאישה הלוחמת. לצערנו אין אף עדות לקיום השער והחומה ההיקפית של מתחם בית הבאר.

מבנה הארמון בנוי מאבני כורכר אשר הם אבן מקומית לאזור מישור החוף של א"י. רפפות החלונות היו עשויות מעץ, ואריחי הרצפה היו עשויים מאריחי בטון מעוטרים וצבעוניים, טכניקה שהייתה מקובלת באזור מלפני מאה שנה.

לא ידוע מתי נבנה המבנה, אך הסברה היא שהוא נבנה בתחילת שנות ה-20. הארמון תחילה כונה בתור "בית ארבעת המרפסות" משום שהיו לו ארבעה מרפסות.¹⁷ המבנה הינו מבנה מלבני אורכני בעל שתי חזיתות ארוכות ושתי חזיתות קצרות. החזית הארוכה הראשונה פונה אל כיוון צפון מזרח ואל רחבת הכניסה של המבנה. היא הכילה כניסות אל החלל המרכזי של קומת הקרקע ששימש בית אריזה, כניסה אל מבנה גרם המדרגות שהובילה לקומה העליונה, כניסה למבנה האורווה, וכניסה לחלל אחסון הציוד החקלאי. בנוסף, הייתה לה מרפסת ראשית בנסיגה מקורה שהדופן שלה מעוטרת בחלון ליוואן וארבעה חלונות רגילים סימטריים.¹⁸ החזית הארוכה השנייה פנתה אל כיוון דרום מערב וצפתה אל פרדסי המתחם והים. חזית זו מכילה מרפסת תצפית הפונה כלפי פרדסי המתחם, וסדר החלונות שלו הוא סימטרי ומרובע מלבד חלונות המרפסת שהינם חלונות ליוואן.¹⁹ מיקום הפתחים, בדגש על חלונות הליוואן במרכז החזיתות הארוכות יוצרות אפקט של התמקדות והתמרכזות שמובילות לחלוקה של המבנה והמתחם בציר סימטרי, סממן מאפיין של אדריכלות קלאסית ושל מבני באר רבים במרחב. פנים המבנה אף הוא מושפע ממאפייני הסימטריה והתמרכזות (מתבטא בתוכנית של בית חלל מרכזי שמקשר עם שאר חדרי הבית שבהיקפו). יתר על כן, צורת הסידור של מרצפות הרצפה של הבית גם מחלקים אותו בצורה סימטרית.

תיעוד של החזית הצפון מזרחית: מעל, החזית במצבה הראשוני הידוע מתייעוד. למטה, החזית לאחר תהליך השימור השני, המצב הנוכחי לימינו (2022, תיעוד אישי)

¹⁷ "יאיר פרג'ון מספר על הארמון בניצנים", YouTube, ינואר 3, 2019. סרטון יוטיוב, 0:42.
¹⁸ "יישוב קהילתי ניצל" (ניצן: מועצה אזורית חוף אשקלון, ללא תאריך).
¹⁹ פרויקט טיגארט, "מדור 'אז והיום' והפעם – הארמון בניצנים", היסטוריה של המפה, אפריל 9, 2020.

תיעוד של חלל המרכזי בקומה העליונה כדוגמה לעיצוב הסימטרי בבניין (תיעוד אישי, 2022)

מבנה הארמון בבעלות כפר הנוער²⁰

המבנה נותר באותה הצורה עד אמצע 1948, אך בקרב על ניצנים המבנה נהפך להיות מוצב צבאי שחוטף המון אש ונזקים חיצוניים. לאחר המלחמה המבנה עובר שיפוץ קל שמשמש אותו בשביל כפר הנוער ניצנים, אך עד 1983 הוא מגיע למצב של הזנחה קשה שגורמת לנטישתו ואף לקריסה חלקית שלו.²¹ ב-1983 מגיע יאיר פרג'ון ורוכש יחד עם כספי תרומות מהחברה להגנת הטבע את המבנה בכדי להקים בו את בית הספר שדה "שקמים". הוא מצליח לגייס עוד תרומות בכדי לשפץ ולהשמיש את המבנה, ובנוסף הוא מעביר את המבנה בפעם הראשונה תהליך שימור בליווי האדריכל נחום מלצר.²² לא נמצאו מסמכים ועדויות לאותו שיפוץ ולתהליך השימור מלבד מספר תמונות ופירוט קצר בכתבה על המבנה. ע"פ הכתבה, במהלך התהליך נעשה מאמץ לשחזר את חזיתות המבנה באמצעות פתיחת פתחיו שנחסמו במהלך השנים, שחזור רצפתו, ונעשתה הרחבה של קומתו העליונה על גבי שני המרפסות הצדדיות שלו ומקרים אותם בגג משופע.²³ בנוסף, מבטלים משיקולי בטיחות את מבנה גרם המדרגות הפנימי ובמקומו נבנים שני גרמי מדרגות חיצוניים שמלווים את המבנה עד ימינו.

²⁰ יישוב קהילתי ניצן' (ניצן: מועצה אזורית חוף אשקלון, ללא תאריך).

²¹ יישוב קהילתי ניצן' (ניצן: מועצה אזורית חוף אשקלון, ללא תאריך).

²² יאיר פרג'ון, "שימור בניצנים הישנה", אתרים, ללא תאריך.

²³ "קרב ניצנים", YouTube, אפריל 27, 2020, סרטון יוטיוב, 14:22.

מימין: מצבו המזוזנח של מבנה הארמון בשנות ה-80 כפי שהתקבל בעת רכישתו, משמאל: המבנה במהלך תהליך השימור הראשון ולאחר סגירת שתי המרפסות הצדדיות וקירוהן בגג משופע²⁴

ב-1998 האלוף במילואים יצחק פונדק (שהיה מפקד חזית ניצנים במלחמת העצמאות) יוזם את הקמת האנדרטה "יד לאישה הלוחמת" (עבודתה של הפסלת שוש חפץ) במתחם מבנה הארמון היכן שפונה מרפסת התצפית של הבית. פעולה זו גוררת יצירת שביל גישה אל מתחם ניצנים הישנה ואל המבנה לראשונה. בנוסף, מתחם האנדרטה ממוקמת בציר סימטרי מרכזי כלפי חזית הבית הדרום מערבית ונבנה שביל גישה משולב עם אמפיתאטרון שמחברים בין המבנה אל האנדרטה, ובכך יוצרים קשר מרחבי וגם מורשתי הקושר את נרטיב מבנה הארמון אל נרטיב האנדרטה ומתחם הזכרון.

תקריבים של אנדרטת "יד לאישה הלוחמת" ושחזור שוחות הלחימה במתחם הארמון בניצנים (תיעוד אישי, 2022).

בשנת 2000 המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בשיתוף קק"ל מעבירים את המבנה בתהליך שיפוץ ושימור שני שהם הנרחבים ביותר שנעשו עד היום. מגבשים פרוגרמה חדשה עבור המבנה שמפתחת אותו להיות מלבד בית ספר שדה גם מרכז מבקרים והסברה על הקרב בניצנים ומלחמת תש"ח. משחזרים ומשקמים את מבנה מרפסת התצפית, נעשים חיזוקים נוספים למבנה, וממשיכים לשחזר את חזיתות המבנה אל מצבן המקורי. בנוסף מבטלים את הגג המשופע של המבנה והופכים אותו לשטוח. בפנים נעשים פעולות הרחבה של האולמות הפנימיים של המבנה בכדי לשחזר את נפחם המקורי. את אולם האורווה הופכים לכיתת לימוד בנושאי טבע וסביבה, את אולם הבאר הופכים לאודיטוריום להקרנת סרטים אודות הקרב בניצנים, ואת אולם בית האריזה הופכים לחלל תערוכות.

²⁴ "קרב ניצנים", YouTube, אפריל 27, 2020, סרטון יוטיוב, 14:22.

פנורמה של כיתת הלימוד על הטבע, בעבר שימשה בתור האורווה של חיות המשק (תיעוד אישי). 2022

האודיטוריום, שבעבר איכלס את קומת הבר וחלל אחסון ציוד חקלאי, כיום משתמש בהפרש הקרקע שבין קומת הקרקע לקומה התת קרקעית על מנת ליצור חלל אודיטוריום מדורג מודרני המחופה בלוחות אקוסטיות שעליהם מודפסים מבטים של ניצנים הישנה ושל הקרב על ניצנים (תיעוד אישי). 2022

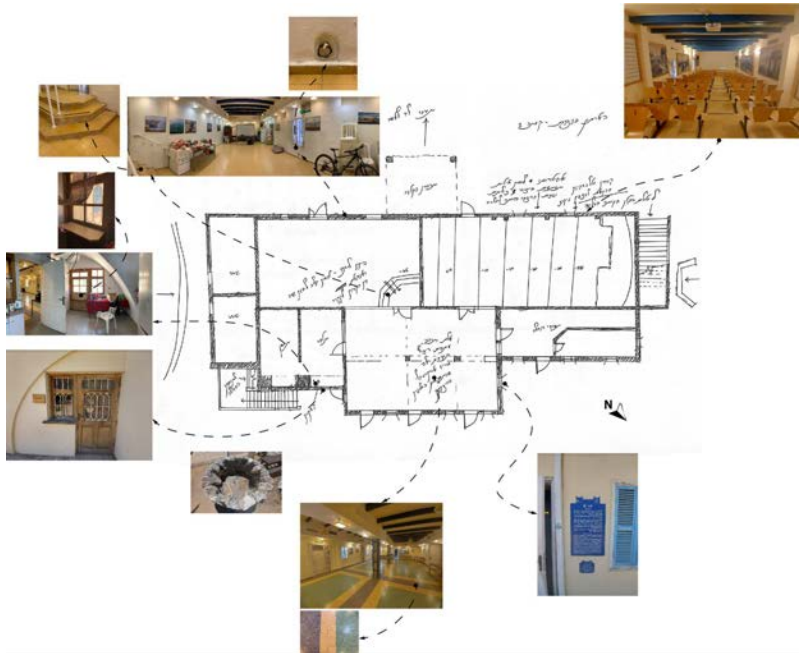

חלל הכניסה של הארמון בניצנים, כיום משמש כחלל תערוכה ותיעוד של הקרב בניצנים, בעבר שימש בתור אולם האריזה של הבית באר (תיעוד אישי, 2022).

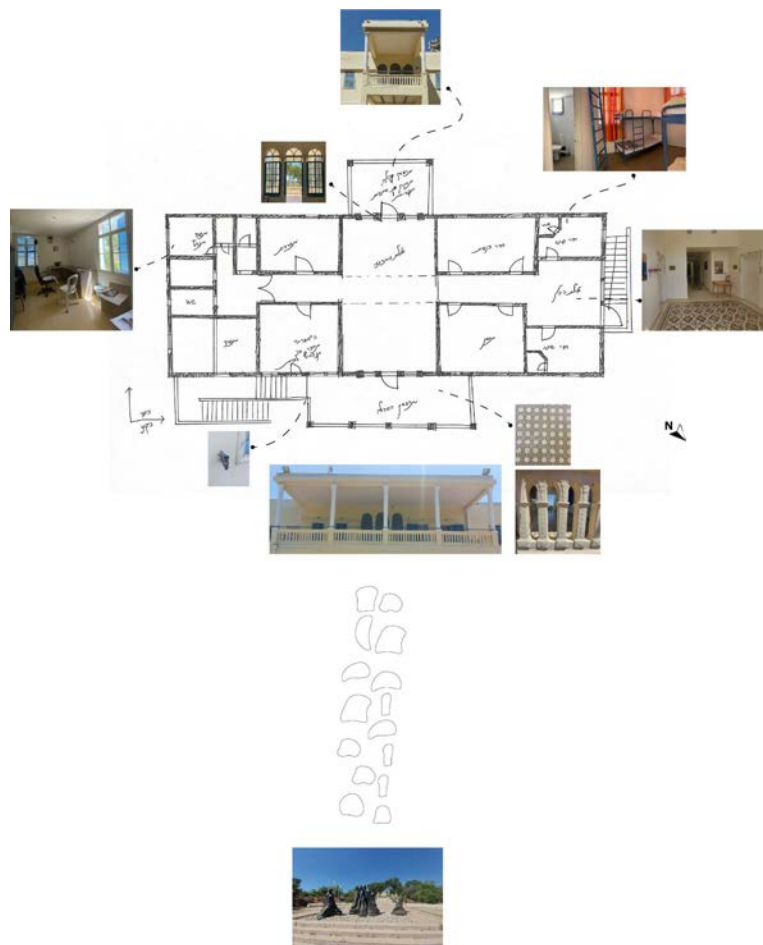

מימין לשמאל תהליך אריזת התפוזים בהווי בתי הבאר במרחב של ארץ ישראל: קטיף התפוזים מהפרדסים, איסוף התוצרת אל אולם האריזה ומיונם, אריזת התוצרת בארגזים בשביל הפצתם.²⁵

²⁵ אוניברסיטת תל אביב, "בתי הבאר", "בתי הבאר: האומנות הנאלם של יפן, ללא תאריך.

סכמת תיעוד קומת קרקע (תיעוד אישי, 2022)

סכמת תיעוד קומה העליונה (תיעוד אישי, 2022)

פרק ג': מורשת וקונפליקט בארמון

פעולות השיפוץ והשימור שהמבנה עובר במהלך השנים משרתות את הנרטיב הציוני וזיכרון קרבות תקומת מדינת ישראל. כתוצאה מכך הוא נהפך להיות סמל ציוני של תקומת ישראל וקרבות תש"ח בחברה ובתרבות הישראלית. בכדי לשמר את סמליותו המבנה עובר שינויים הדרגתיים בפרוגרמה ובסביבה שלו:

ממבנה חקלאי לצד מגורים שמשרת את ענף הפרדסנות הערבי במרחב של ארץ ישראל, הוא מתגלגל להיות מבנה חקלאי חינוכי המשמש את כפר הנוער ניצנים ללמד בני נוער עולים חדשים על מלאכת החקלאות וחשיבותה למען התנועה הציונית שהערך הנעלה ביותר שלה היא התיישבות ופיתוח ארץ ישראל (ותפיסת הקרקע נעשית באמצעות החקלאות).

לאחר מכן המבנה מאבד את הזהות החקלאית שלו כשהופך לבית ספר שדה, ופעילות ההסברה של בית הספר ואנשיה טוענים את המבנה כסמל הזיכרון לקרב על ניצנים וקרבות תש"ח באזור. נקודה זו מהווה קרש הקפיצה של מתחם ניצנים הישנה ומבנה הארמון בהופכם למונומנט היסטורי/אדריכלי/נופי.

כאשר תדמית המבנה והמתחם נטענים בזכרון הקרבות ומורשת תש"ח בתרבות ובתודעת התושבים, נוצר הצורך להקמת אנדרטה למען זכרון סיפור המקום, כיאה לכל מרחב בארץ ובעולם שמכיל בתוכו סיפורים שאלה. היוזמה תופסת תאוצה במהלך שנות ה-90, ולבסוף מוקמת האנדרטה (יד לזכרון האשה הלוחמת) בתקצוב ממשלתי מלא.²⁶ האנדרטה ממוקמת בסוף המתחם בשיפולי הגבעה בקו ישיר מול החזית הדרום מערבית של המבנה. במיקום שכזה, מצבת הזיכרון מנצלת את החזית ואת מרפסת התצפית ומשתלבת עם הסימטריה והתמרכזות של מבנה הארמון, כאילו הייתה שם מאז ומתמיד. כעת נוצר טשטוש מוחלט בין הנוף הנוכחי לבין הנוף הקודם ששרר במקום. אם בעבר מרפסת התצפית צפה בעל הארמון אל נוף פרדסיו ועל ארסיו העובדים בהם (זכרון בית הבאר), כיום הינך רואה מרפסת התצפית את נוף של האנדרטה, שמות הנופלים בקרב על ניצנים, שוחות הקרב שפזורות מסביב ושלל הישובים הישראליים שקמו מאז. נוף שכזה מבטא את חשיבות הקרב על ניצנים ומלחמות התקומה של מדינת ישראל (הנרטיב הציוני להצדקת המאבק המלחמתי עבור תקומת מדינה עבור היהודים), כי הרי בלעדיהם לא היה קיים.

פנורמה ממרפסת התצפית לכיוון האנדרטה (תיעוד אישי) (2022)

נשאלת השאלה, כיצד המבנה שממול, מבנה הארמון, שייך לכל הסיפור הזה? ואכן, לצורך קשירת המבנה אל סיפור הקרב עוד יותר, בשנת 2000 עובר תהליך של שיפוץ ושימור, שנעשה לשם שחזור מרבית רכיבי הבית (ממש כפי שתושבי ניצנים הראשונים קיבלו אותו).²⁷ מנגד, חללי הפנים שנועדו לשימושים עבור בית הבאר

²⁶ "קרב ניצנים", YouTube, אפריל 27, 2020, סרטון יוטיוב, 14:22.
²⁷ יאיר פרג'ון, "שימור בניצנים הישנה", אתרים, ללא תאריך.

נהפכים להיות באופן סופי לשימוש המשרדים והכיתות של בית ספר השדה ומרכז מבקרים עבור זכרון הקרב על ניצנים, ובכך נמחק זכרון העבר החקלאי-ערבי שלו. מוטיב זה מתחזק עוד יותר לאחר ההבנה שמיקומן של שוחות הקרב מהדהד את מיקום תעלות השקיית הפרדסים – הגדלת התעלות והרחבתן עם השנים לכדי שוחות שלוחמי ניצנים חירפו בהם את נפשם. ואכן, עם זיכרון כה עוצמתי שכזה, מי בימינו יוכל לדמיין שפעם ניצבו שם תעלות השקיה עתיקות שהשקו מתחם שלם של בית באר ופרדסים?

תמונה ימנית: תוכנית סביבה ראשונית למתחם האנדרטה סביב הארמון, תמונה שמאלית: תצ"א, ניתן לראות את תכנון הציר שמשכו בין מרפסת התצפית לאנדרטה (לתמונה הימנית קרדיט לאדר' יגאל שטיינמן)

החזיתות של מבנה הארמון כפי הן נראות היום (תיעוד עצמי)

מימין: מבט לאמפיתאטרון ולאנדרטה "יד לאישה" מכיוון החזית הדרום מערבית (2022, תיעוד אישי), משמאל: מבט על של שדרה לאנדרטה

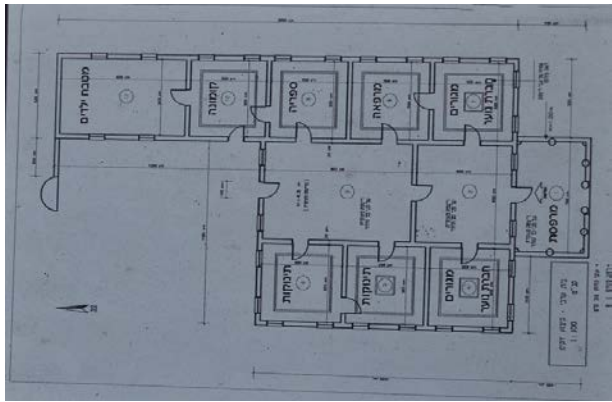
כאשר משווים את מבנה הארמון בניצנים אל מול בתי באר נוספים באזור, ניתן להתרשם שהטענתו בזכרון של קרבות תש"ח הינה מכוונת, הן מצד התושבים והן מצד ממסד. השוואה שכזו מדגישה את הגישה בה נוקטת ממשלת ישראל ביחס אל שימור אתרים.

למשל, מבנה "בית עלמי" שנמצא בקיבוץ זיקים הקרוב הינו בעל תכונות פיזיות ואדריכליות דומות. הוא עובר תהליך שיפוץ ושימור מקיף באותם השנים במקביל למבנה הארמון. כיום ניתן להתרשם מעושר פרטיו וחלליו המקוריים, ובניגוד לארמון בניצנים, לכולם ברור שבמקור היה בית באר ערבי של משפחת עלמי האמידה.²⁸ נשאלת השאלה מדוע שני אתרים זהים במהותם מקבלים בחלוף השנים משמעות שונה שהענקה להם באמצעות פעולות השימור? ובכן, עבודות השימור שנעשו "בבית עלמי" נועדו לשחזר במידה המרבית את אופי הבית ובעליו גם בפנים וגם בחוץ. יתר על כן, היה בבעלות הקיבוץ שהוקם סביבו, וחברי הקיבוץ עשו בו שימוש מתמשך. עברו לא הוסתר אלא אומץ על-ידי בני הקיבוץ. מורשתו של המבנה, שעמד נטוש בעת קרבות תש"ח, לא נקשרה לסיפורי גבורה ציוניים כמו בסיפורו של הארמון בניצנים. ללא נרטיב שעשוי לשרת את הממסד, לא היה זכאי לתקציב שימור ממשלתי על-אף היותו בית באר מפואר וייחודי. שיפוצו ושימורו מומנו באמצעות תורמים יהודים מהתפוצות אותם גייסו חברי הקיבוץ ללא עזרת המדינה, ולכן ייעודו נותר לשמש את הקיבוץ- נכון להיום כאולם אירועים קטן ואותנטי וכמרכז מבקרים שעוסק בעבר של המבנה והמרחב לפני הקמת הקיבוץ. לעומת "בית עלמי", סיפורו של הארמון בניצנים נשזר בנרטיב התקומה של עם ישראל בארצו. כעת החשיבות בשימורו היא בשימור המורשת היהודית בעוד שעברו הרחוק יותר, שאולי אף ביכולתו לערער על הלגיטימציה של אותה מורשת, נבלע בזכרון הקרב.

²⁸ משה גלעד, "בזיקים החליטו שלא לטשטש את העבר הערבי של הקיבוץ", הארץ, אוגוסט 10, 2019.

מבנה בית עלמי, צילומים לפני (2006, באדיבות הקיבוץ) ואחרי תהליך השימור שלו (2022, תיעוד אישי).

מימין: חזית בית עלמי מתקופת הקמת קיבוץ זיקים, מימין: תוכנית פרוגרמטית עבור המבנה בראשית הקמת הקיבוץ (באדיבות קיבוץ זיקים).

פרטים שונים של בית עלמי מימין לשמאל: חלל הכניסה המקורי ששוחזר, רצפת הבית המקורית, ציור התקרה המקורי שטופל ושוחזר. (2022, תיעוד אישי)

חלונות הליוואן של בית עלמי מבפנים ומבחוץ, והחלל המרכזי של הבית ששומר ושוחזר כמה שניתן על פי המקור (2022, תיעוד אישי)

לסיכום, המקרה של הארמון בניצנים הוא דוגמה אחת מני רבות לאופן בו ממשלת ישראל מתייחסת כלפיי מבנים לשימור. היא בוחרת לשמר את אתריה במידה והם עולים בקנה אחד עם האינטרסים והנרטיב שהיא מעוניינת לקדם. לפיכך, אתר שאינו עונה על הקריטריונים, ושאינו בעל זיקה לאתוס הציוני, אינו ראוי לקבלת הכרה הן מבחינת מורשתו ואיכותו, והן מבחינת שיקומו ותקצובו. מגדיל לעשות הממסד במקרה של הארמון בניצנים, ומוביל תהליך תודעתי-מרחבי הדרגתי על מנת להעניק למבנה את ההצדקה "הנכונה" על מנת לשמר אותו.

מבט מהאנדרטה אל חזית מבנה הארמון

ביבליוגרפיה

אוניברסיטת תל אביב. "בתי הבאר." בתי הבאר: האומנות הנאלם של יפו. ללא תאריך.
<http://www.batei-beer.com/beer.html>. (נגיש ביולי 31, 2022).

בר-אל, עדינה. "ראיון עם יאיר פרג'ון: איש של טבע, סביבה ואהבת ארץ ישראל, בן מושב ברכיה". כנסמדיה.
דצמבר 28, 2021.

<https://kenes-media.com/%D7%A7%D7%95-%D7%9C%D7%9E%D7%95%D7%A9%D7%91/%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%A1%D7%A4%D7%A8-%D7%A9%D7%93%D7%94-%D7%A9%D7%A7%D7%9E%D7%99%D7%9D>. (נגיש ביולי 31, 2022).

גלעד, משה. "בזיקים החליטו שלא לטשטש את העבר הערבי של הקיבוץ." הארץ. אוגוסט 10, 2019.
<https://www.haaretz.co.il/gallery/trip/2019-08-10/ty-article-magazine/.premium/0000017f-dc0d-d3a5-af7f-feafd1a10000>. (נגיש באוגוסט 1, 2022).

הכהן, דוד. "קיבוץ ניצנים: עם ובלי קשר לפינוי." Ynet. מאי 31, 2005.
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3091997,00.html>. (נגיש ביולי 31, 2022).

"טיול - פארק החולות." צופית. ללא תאריך. http://www.tzofit.co.il/tour/details_site.php?ts_id=3869. (נגיש באוגוסט 4, 2022).

"יאיר פרג'ון מספר על הארמון בניצנים." YouTube. ינואר 3, 2019. סרטון יוטיוב, 0:42.
<https://youtu.be/DWIPw95geDI>

יישוב קהילתי ניצן. (ניצן: מועצה אזורית חוף אשקלון, ללא תאריך).

מנשה, אינה. "מאשדוד לניצנים: טבע ומורשת קרב." למטייל בישראל. יולי 9, 2011.
<https://www.tiuli.com/tracks/72/%D7%9E%D7%90%D7%A9%D7%93%D7%95%D7%93-%D7%9C%D7%A0%D7%99%D7%A6%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%98%D7%91%D7%A2-%D7%95%D7%9E%D7%95%D7%A8%D7%A9%D7%AA-%D7%A7%D7%A8%D7%91>. (נגיש ביולי 31, 2022).

"מפת תוכנית החלוקה." תמונה דיגיטלית. ויקיפדיה, נובמבר 11, 2021.
https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%AA%D7%95%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%AA_%D7%94%D7%97%D7%9C%D7%95%D7%A7%D7%94#/media/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:1947_Partition_plan_for_Palestine_HE.svg

פרג'ון, יאיר. "שימור בניצנים הישנה," אתרים, ללא תאריך.

פרויקט טיגארט. "מדור 'אז והיום' והפעם – הארמון בניצנים." היסטוריה על המפה. אפריל 9, 2020.
<https://www.mapah.co.il/%D7%9E%D7%93%D7%95%D7%A8-%D7%90%D7%96-%D7%95%D7%94%D7%99%D7%95%D7%9D-%D7%95%D7%94%D7%A4%D7%A2%D7%91>

9D-%D7%94%D7%90%D7%A8%D7%9E%D7%95%D7%9F-%D7%91%D7%A0%D7%9
9D-%D7%A6%D7%A0%D7%99%D7%9D
(נגיש ביולי 31, 2022).

"קרב ניצנים". YouTube. אפריל 27, 2020. סרטון יוטיוב, 14:22. <https://youtu.be/R9-sMmf45XMI>

רובינשטיין, רועי. "הקרב על ניצנים - תיעוד של חייל מצרי: נפילת ניצנים ב-1948". *Ynet*. יולי 15, 2018. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5310045,00.html> (נגיש ביולי 31, 2022).

Einhashofet. "מאצרות ארכיון עין השופט". *Blogspot*. אפריל 7, 2015. נגיש באוגוסט 4, 2022. <http://einhashofet.blogspot.com/2015/04/blog-post.html>